

Jalopeurukaisen jäljillä - Agricolan raamatunsuomennoksesta

Simo Heininen

Kolme vuotta sitten viimeistelin - niin silloin luulin - Mikael Agricolan raamatunsuomennosta käsittelevää tutkimusta. Istuin Herzog August Bibliothekin rauhaisassa lukusalissa, jossa aika oli lähes pysähtynyt niinkuin myös uinuvassa Wolfenbüttelin kaupungissa. Tutkimusmetodi oli yksinkertainen. Minulla oli edessäni näköispainoksena julkaistu Agricolan suomennos sekä ne raamatullaitokset, joista hän oli suomennoksensa tehnyt.

Tutkimus oli nimittäin jo sata vuotta sitten selvittänyt, että Agricola oli käyttänyt Vanhan testamentin suomennokseensa latinankielistä Raamatua eli Vulgataa, Lutherin saksannosta sekä ruotsalaista vuoden 1541 eli niin sanottua Kustaa Vaasan Raamatua. Uuden testamentin osalta hän oli lisäksi tarkannut Erasmus Rotterdamilaisen julkaisemaa kreikankielistä tekstiä ja tämän siitä laatimaa uutta latinannosta. Ruotsinkielisiä tekstejä hänellä oli kokoraamatun lisäksi vuonna 1526 ilmestynyt Uusi testamentti.

Tämä Arthur Hjeltnin pistokokein saavuttama tulos ei vielä kertonut, millä tavoin Agricola käännoöksensä teki, eikä myöskään sitä, mikä oli eri pohjatekstien osuus suomennoksessa. Se ei selvittänyt, seurasiiko Agricola mieluummin klassisia kieliä vai Lutherin ja kotimaisen Raamatun linjaa.

Hjeltnin tutkimus ei myöskään rohkaissut jatkamaan hänen viitoittamallaan tiellä. Akateemisia ansioita saa kokoon vähemmälläkin vaivalla. Suomalaiset eivät suinkaan ole ainoina nostaneet kätensä tällaisen teeman edessä. Vaikka Raamatun saksannos on Lutherin suurin saavutus, ei käännoöstyö ole juuri tutkijoita saanut. On paljon helpompaa kartoittaa, mitä Martti-tohtori on mistäkin asiasta sanonut ja kertoa, mitä hän itse asiassa on sillä tarkoittanut.

Valitsin itsekin vain palasen maisteri Mikaelin suomennoksesta, nimittäin hänen rukouskirjaansa (1544) kääntämät raamatulliset rukoukset. Rukouskirjan 40 psalmia jätiin toistaiseksi syrjään, kun havaitsin, että lukuisat kirkonmiehet olivat 1500-luvulla nähneet hyväksi julkaista Psalmtarista omia latinannoksiaan. Tarkasteltavaksi jäi näin ollen viisi evankeliumitekstiä ja 122 rukousta eri puolilta Raamatua, yhteensä 880 jaetta. Valikoima tarjosi mahdollisuuden seurata Agricolan suomennostyön kulkua, sillä hän käänsi vajaan puolet teksteistä vielä uudestaan, nimittäin 1548 ilmestyneeseen Uuden testamentin suomennokseen sekä 1551 ilmestyneeseen Vanhan testamentin profeettakirjojen käännoökseen.

Agricola ei ollut itse hakenut rukouksia Raamatusta. Jo Jaakko Gummerus osoitti, että hän seurasi strassburgilaisen oppineen Otto Brunfelsin 1528 latinaksi julkaisemaa raamatullisten rukousten kokoelmaa, josta otettiin useita painoksia ja joka käännettiin tuoreeltaan saksaksi, ranskaksi, englanniksi ja hollanniksi sekä 1600-luvulla myös ruotsiksi. Agricola luki näistä mieluiten omaa ensimmäistä kirjakieltään eli latinaa, mutta tunsikin myös rukouskirjan saksankielisen laitoksen. Brunfels seuraa yleensä Vulgataa, mutta on siellä täällä lyhennellyt tai muuten parannellut pyhää tekstiä.

Mitä Agricola ymmärsi?

Aloitin tutkimukseni 1978 Suomen Akatemian ja Alexander von Humboldt -säätiön stipendiaattina Göttingenin yliopiston kirjaston tutkijanhuoneessa. Se oli yksitoikkoista ja vaivalloista työtä. Mikroista ja tekstinkäsittelystä ei tiedetty vielä mitään; olin tosin ostanut sähkökirjoituskoneen edesauttamaan nousua tieteen polulla. Yhtä kaikki väsyin teemaan pian ja ymmärsin hakea respiittitoille helpompia aiheita.

Palasin maisteri Mikaelin raamatunsuomennoksen äärelle vasta viidentoista vuoden kuluttua, nyt Wolfenbüttelin herttuallisen raamatukokoelman äärellä, varusteena ylimikro ja yliopistollisen viranhoidon kasvattama kärsivällisyys.

Niille oli käyttöä. Raamattukokoelmasta sain pöydälleni Brunfelsin rukouskirjan eri painoksia latinaksi ja saksaksi, Erasmusuksen julkaiseman Uuden testamentin alkutekstin, Lutherin Raamatun tieteellisen laitoksen ja ruotsalaisen Raamatun. Kokoelmassa on lisäksi ensimmäinen suomalainen Raamattu, jonka eräs 1600-luvun herttuosta oli saanut suomalaissyntyisen soturin Henrik Hornin lahjoituksena. Sinne oli kulkeutunut myös seuraava, vuoden 1685 eli niin sanottu Gezeliusuksen Raamattu; tämän oli Johannes Gezelius nuorempi lahjoittanut hampurilaiselle orientalistille Esdras Edzardukselle, jonka luona hän oli opintomatallaan vierailut. Vulgatasta käytiin tieteellistä laitosta, vaikka tarkkaan ottaen se ei noteraakaan 1500-luvun alun hieman toisistaan poikkeavia laitoksia.

Tarkoitukseni oli pyrkiä selvittämään, mistä pohjatekstistä mikin suomennoksen lause, sana tai muoto on peräisin. Tähän liittyivät seuraavat kysymykset: Mitä tekstiä Agricola mahdollisesti suosi? Oliko hän ymmärtänyt pohjatekstin? Tekikö hän virheitä ja millaisia? Minkä tasoista käännös oli? Miten hänen käännöksensä oli muuttunut rukouskirjan teksteistä vuosien 1548 ja 1551 versioihin?

Sain tutkimuksen valmiiksi, kun eteeni tuli jalopeurukainen. Se ei itse asiassa esiintynyt rukouskirjaan käännetyissä raamatunkohdissa, vaan se sattui silmään Agricolan vuoden 1551 suomennoksesta. Siinä profeetta Jesaja kuvaa kauniisti messiaanista valtakuntaa, ekologista onnelaa, jossa ihmiset, monenlaiset kotieläimet ja pedot kuten *Jalopeurucainen, ia teuras nauta* elelevät sovussa (Jes. 11:6). Mistä Agricola oli löytänyt tämän eläinten kuninkaan diminutiivin, jonka nykyinen Kirkkoraamattumme tuntee leijonanpentuna? Hepreaa hän ei osannut, Vulgatassa oli *leo*, Lutherilla monikollinen *Jungleven* ja kotimaisessa tekstissä *vng Leyon*. Seuraava eli vuoden 1642 Raamattu oli hylännyt tällä kohden Agricolan käännöksen ja tarjosi suomennosta *nuori Lejoni*.

Jalopeurukaisen esikuvaksi paljastui latinan *leunculus*, ja sen käyttäjäksi aikakauden johtava Vanhan testamentin tutkija, myös maantieteilijänä tunnettu sveitsiläinen Sebastian Münster. Vielä kymmenen vuotta sitten tämän oppineen kuva koristi yhdistyneen Saksan symbolia, sinistä sadan markan seteliä.

Agricolan lähtötekstit

Agricola hankki itselleen Münsterin saksankielisen kosmogرافian, joka sisälsi kuvauksen Suomesta sekä näytteeksi muutamia suomen sanoja, kuten Isä meidän -rukouksen. Raamatunsuomentaja tunsikin myös hebraistin pääteoksen, Baselissa 1534 kahtena foliantina ilmestyneen raamattulaitoksen. Se sisältää rinnakkaisilla palstoilla Vanhan testamentin alkutekstin ja Münsterin siitä laatiman latinannoksen sekä alaviitteinä laajat selitykset. Tämä oli uskonpuhdistuskauden raamattutieteen toinen perusteksti, jonka merkitys Vanhan testamentin tutkimiselle ja kääntämiselle oli sama kuin Erasmusuksen tekstin uusitamentilliselle tutkimukselle.

Kun Agricola oli Vanhan testamentin esipuheissa ja reunahuomautuksissa käyttänyt Münsterin selityksiä, oli tietysti oletettavaa, että hän olisi käyttänyt tämän latinannosta myös itse suomennoksessa. Tämän olisi pitänyt olla selvä jo aikaisemminkin, mutta vasta jalopeurukainen sai minut vertaamaan vanhatestamentillisiä käännöksiä vielä yhteen pohjatekstiin. Tuloksena Agricolan suomennoksessa näkyi sekä Vulgatan että Münsterin vaikutus suunnilleen tasavahvuisena. Jalopeurukaisen ohella eräät kohdat on voitu suomentaa ainoastaan baselilaisesta raamattulaitoksesta.

Tutkimukseni ei anna täydellistä kuvaa Agricolan raamatunsuomennoksesta. Sen saamiseksi olisi käytävä läpi laajempia, Raamatun eri puolilta valittuja, mieluummin useiden lukujen mittaisia tekstikokonaisuuksia. Sellaista tutkijaa tai tutkijaryhmää, joka tähän ryhtyy, ei ole löytynyt eikä ehkä aivan heti löydykään. Tämä on tutkimushistorian valossa ymmärrettävää. Agricolan suomennosta on tutkittu niukasti. Antti Filemon Puukko, Martti Rapola ja Marie-Elisabeth Schmeidler ovat tarjonneet haarukkapaloja analysoimalla yksittäisiä tekstejä. He ovat tehneet hyviä huomioita, mutta myös harhaan vieviä päätelmiä. Aineisto ei ole ollut riittävä kokonaiskuvan saamiseksi. Nuorempia fennistejä käännöksen tutkiminen ei ole kiinnostanut; se vaatii myös klassisten kielten taitoa, eikä vanha kirjasuomi muutenkaan kuulu disiplinaariin nykyisiin painopistealoihin.

Ainoana tutkijana on teemaan käynyt käsiksi Marja Itkonen-Kaila, johtava klassisen kirjallisuuden suomentaja, jonka työn

jälki näkyy myös uuden raamatunsuomennoksen Paavalin kirjeissä. Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit ilmestyi 1997. Se on suppeudestaan (110 s.) huolimatta Agricolan tutkimuksen parhaita saavutuksia. Ryhtyessään selvittämään ensimmäisen edeltäjänsä työskentelytapaa Itkonen-Kaila kysyy: "Mitä kieliä ja lähde-tekstejä Agricola on todellisuudessa käyttänyt? Millaisia jälkiä ne ovat jättäneet suomennokseen? Onko suomennostapa yhtenäinen kautta koko teoksen vai voiko siinä nähdä vaihtelua?"

Aineistona on tasaisesti Uuden testamentin eri puolelta valitut 39 lukua, yhteensä 1179 jaetta, noin 15 % koko Uuden testamentin tekstistä. Otos on riittävä sen selville saamiseksi, mitä lähtötekstejä Agricola käytti. Tutkimustulos on selkeä: suomentajalla on ollut koko ajan edessään kaikki lähtötekstit. Niiden vaikutus näkyy koko Uudessa testamentissa. Klassisten kielten vaikutus on voimakas varsinkin evankeliumeissa. Tämä johtuu siitä, että Uuden testamentin kirjeiden kreikka - ja myös latina - on vaikeatajuista ja tiivistä, niin että sekä Luther että häntä seuraava ruotsalainen Raamattu turvautuvat usein selittävään käännökseen, ja Agricola on liittynyt tähän luterilaiseen linjaan.

Teos osoittaa ensimmäisen kerran vakuuttavasti, että Agricola on - kuten hän Uuden testamentin esipuheessaan sanookin - käyttänyt myös kreikankielistä alkutekstiä. Aineistossa on kaksikymmentä kohtaa, jotka on voitu suomentaa ainoastaan kreikasta. Kreikan vaikutus on itse asiassa suurempi, sillä kreikka ja latina peittävät usein toisensa, eikä ole mahdollista sanoa, mitä lähde-tekstiä suomentaja seurasi. Verrattaessa toisiinsa kahta latinankielistä versiota, Vulgataa ja Erasmusuksen tekstiä vaaka painuu jälkimmäisen puolelle. Agricolan tärkein tekstilaitos oli Erasmusuksen pääteos, Uuden testamentin alkuteksti, jonka rinnalla juoksi humanistin latinannos. Turun koulumestarilla oli edessään viides eli vuoden 1535 painos; siitä tuli runsaaksi kahdeksi vuosisadaksi raamatuntutkijoiden käyttämä standarditeksti.

Lopullinen käännös huolellista työtä

Oman tutkimukseni tekstipohja on Uuden testamentin osalta paljon pienempi, 169 jaetta. Nämä Agricola on kääntänyt jo rukouskirjaansa 1544. Vaikka valikoima onkin Brunfelsin rukouskirjan mukainen, ovat tekstit peräisin Uuden testamentin käsikirjoituksesta. Se oli ollut tekeillä kauan. Lutherin ja muiden aikansa raamatunkääntäjien tavoin Agricolakin oli tarttunut ensin Uuteen testamenttiin. Hän oli aloittanut suomentamisen jo 1530-luvun alussa ollessaan Turun piispan kirjuriina, jatkanut työtä Wittenbergissä saman vuosikymmenen lopulla ja saattanut sen päätökseen Turun koulumestarina. Joulukuussa 1543 hän kertoi käsikirjoituksen olevan valmis ja pyysi kuninkaallista painolupaa. Tätä ei kuitenkaan tullut, ja niin suomentaja sai tyytyä julkaisemaan seuraavana vuonna vain valikoiman uusitestamentillisiä tekstejä. Ennen kuin *Se Wsi Testamenti* vihdoinkin ilmestyi 1548, oli Agricola vielä kerran ehtinyt tarkistaa suomennoksen.

Vuoden 1544 uusitestamentillinen teksti ei ole käännöksen ensimmäinen, ehkei toinenkaan versio. Se ei liity Brunfelsin rukouskirjaan niin tiukasti kuin vanhatestamentilliset rukoukset. Myös suomennoksen taso on - varsinkin evankeliumin osalta - korkeampi kuin Vanhan testamentin puolella. Pari lausetta on vielä jäänyt pois ja yksi kohta on käännetty huonosti, mutta muuten otos kertoo käsikirjoituksen olleen jo varsin valmista tekstiä. Se ei kaivannut läheskään niin perusteellista revisiota kuin ne vanhatestamentilliset rukoukset, jotka Agricola julkaisi uudestaan 1551. Käsikirjoitus perustuu täsmälleen samaan lähde-pohjaan kuin lopullinen Uusi testamentti. Klassisten kielten vaikutus on voimakkain evankeliumiteksteissä; Itkonen-Kaila on tehnyt saman huomion lopullisesta käännöksestä.

Tarkistaessaan tekstiään Agricola on siirtynyt varsinkin teoksen loppupuolella seuraamaan hieman enemmän luterilaisen tradition selittelevää kuin klassisten kielten tiivistä linjaa. Sen sijaan evankeliumeissa klassinen traditio on pitänyt varsin hyvin pintansa. Naistä yleislinjoista on runsaasti poikkeuksia; Agricola on pitänyt silmällä kaikkia pohjatekstejään ja tehnyt käännösratkaisunsa *in casu*.

Lopullinen käännös on huolellista ja tarkkaa työtä, Agricolan parasta tekstiä. Hän on pikkutarkasti revisoinut aikaisemman tekstinsä. Aineiston kaksi karkeahkoa virhettä ovat ilmestyskirjassa; ne ovat ilmeisesti syntyneet painatuksen loppukiekkareissa.

Vanhatestamentillisia rukouksia Agricola löysi Brunfelsin opastamana 85 kappaletta; ne ovat yleensä pitempiä kuin Uuden testamentin puolelta löytyneet, niin että jakeita kertyy yhteensä 711. Ne on käännetty ensimmäistä kertaa ja nimenomaan rukouskirjaa varten. Tästä johtuu, että teksti kulkee kankeammin kuin uusitamentillisissa rukouksissa. Myös Brunfelsin rukouskirjan vaikutus tuntuu voimakkaampana. Siitä on tarttunut pari epäraamatullista lisäystä, kuten 2. Moos. 32:12 egyptiläisille annettu määrä *mailman racastajiat*. Agricola on itsekin tehnyt muutaman lisäyksen, eräin kohdin hän on taas seurannut Brunfelsin lyhentämää Raamatun tekstiä.

Agricola ei ollut kuitenkaan Brunfelsin varassa, vaan seurasi myös Vulgataa, Münsterin latinankielistä käännöstä, Lutherin Raamattua ja kotimaista eli Kustaa Vaasan Raamattua. Vaikka eri lähtötekstien vaikutuksen mittaaminen on käytännössä mahdotonta, näyttää Agricola seuranneen etupäässä luterilaista linjaa, eritoten Kustaa Vaasan Raamattua. Hän on kääntänyt kaksi rukousta pelkästään siitä, mutta se on pohjana useimmissa suomennoksissa. Lutherin Raamatusta Agricola on tuntenut tuoreimman, 1541 uudistetun laitoksen, mutta on seurannut myös aikaisempia versioita. Latinankielisistä teksteistä hän on seurannut tasapuolisesti Vulgataa ja Münsterin raamattulaitosta.

Parhaimmillaan viittä toisistaan poikkeavaa lähtötekstiä tarkkaava suomentaja käänsi muutaman kerran vahingossa saman kohdan kahdesti, ensin toisen, sitten toisen tekstitradition mukaan. Tällaisia kohtia on suhteellisesti eniten Vanhan testamentin apokryfikirjoissa, joissa latinalainen ja luterilainen teksti selvimminkin eroavat toisistaan. Usean tekstin seuraaminen aiheutti parissa kohdassa myös sen, että Agricola on kahdesti ohittanut kokonaisen lauseen; yksittäisiä sanoja on pudonnut pois, ja muutama pieni lipsahdus on jäänyt tekstiin.

Vuoden 1551 suomennokseen Agricola on kääntänyt tästä aineistosta uudestaan 21 rukousta, yhteensä 211 jaetta. Hänellä oli nyt käytössään yksi uusi lähde, nimittäin wittenbergiläisen opettajansa Johannes Bugenhagenin 1544 julkaisema latinankielinen Psalttari, joka sisältää myös valikoiman muita vanhatestamentillisiä tekstejä. Agricola valikoi tämän teoksen avulla omat vanhatestamentilliset tekstinsä ja on suomentanut siitä myös puolet Weisut ia Ennustoxet -teoksen lukujen tiivistelmistä eli summaarioista. Uusi suomennos liittyy milloin tiiviimmin, milloin höllemmin aikaisempaan käännökseen. Agricola on yhtä poikkeusta lukuun ottamatta muokannut rukouksia kaikkien pohjatekstien avulla. Samoin kuin Uudessa testamentissa tuuli on nykyin puhaltanut luterilaiseen suuntaan, jota edustaa myös uusi Bugenhagenin latinannos, mutta tästä on runsaasti poikkeuksia. Agricola on korjannut kaikki edellisen käännöksensä selvät virheet, hionut kieliasua ja saanut tekstinsä paremmin ymmärrettävään muotoon. Tämäkin osa hänen raamatunkäännöstään tarjosi vahvan perustan vuoden 1642 raamatun suomentajille.

Toimiko Agricola yksin?

Entä suomensiko Agricola yksin? Ja jos ei, niin ketkä kuuluivat työryhmään? Ja jos sellainen oli, niin mikä oli työtovereiden panos. Ainakin yksi heistä kyseli tekijänoikeuksiaan kaksikymmentä vuotta maisteri Mikaelin kuoleman jälkeen. Paavali Juusten kirjoitti piispankronikassaan:

"Tähän aikaan hän [Agricola] painatti Psalttarin suomen kielellä. Se oli kuitenkin kokonaan suomennettu Turun koulussa Paavali Juustenin rehtorikaudella. Tämä oli määrännyt koululaiset tyylin harjoittamiseksi toisinaan kääntämään psalmeja, niinkuin muistossa autuain tohtori Luther oli kääntänyt niitä. Hän kuunteli ja korjasi heidän suomalaista käännöstään niinä tunteina, jolloin koululaisten kirjoituksia oli tapana ottaa vastaan ja tarkastaa, usein myös päivällisen jälkeen huoneessaan."

Tämän muistelonsa Juusten lopettaa tekopyhään peräkaneettiin:

"Mutta ei ole väliä, kenen nimissä se on julkaistu, sillä se on käännetty, jotta siitä olisi suurta hyötyä Suomen kansalle."

Juustenin närkästys on ilmeinen. Yhtä ilmeistä on, että kronikoitsija on valikoinut sanansa. Hän varoo sanomasta suoraan, että painosta julkaistu Psalttari on itse asiassa hänen ja hänen oppilaittensa käännös. Vihjaus on kuitenkin selvä,

mutta on vaikea sanoa, paljonko siitä menee sen peittelemättömän kateuden tilin, jota Juusten muuallakin osoitti lahjakkaampaa edeltäjänsä kohtaan.

Kauko Pirinen on huomauttanut, etteivät koulupoikien todennäköisesti latinasta tekemät käännösharjoitelmat ole voineet edes Juustenin korjaamina olla kovin korkeatasoisia. Agricolalla taas puolestaan oli takanaan parikymmenvuotinen kokemus suomentajana. Teinien harjoitustyöt ovat tuskin sanottavasti vaikuttaneet lopulliseen työhön. Juustenin omat yritykset raamatunsuomentajana eivät nekään ole kehuttavia. Hän tyytyi joko kopioimaan Agricolan tekstiä tai sovittamaan sitä kaavamaisesti ruotsalaisen pohjatekstin kuosiin. Kun Agricola suomentaa (Jer. 14:8) *yxioinen wieras*, kääntää Juusten orjallisesti ruotsalaisen pohjatekstin mukaan *yx i weras ioca ei enembe quin ychden Öösen sielle siselle makapi < en gäst then ickē meer än ena natt ther inne ligger*. Juusten ei selvästikään ole kuulunut Agricolan työryhmään.

Keitä siihen sitten kuului? Pyytäessään 1538 Kustaa Vaasalta stipendiä Wittenbergissä opiskeleva Agricola puhui Uuden testamentin kääntämisestä passiivissa; häntä avustivat ilmeisesti suomalaiset opiskelijatoverit, permajalainen Martti Teitti ja viipurilainen Simo Henrikinpoika. Tuoni korjasi molemmat 1545, emmekä tiedä, millainen ja miten suuri heidän panoksensa lopullisessa työssä oli.

Psalttarin esipuheessa Agricola pyytää lukijaa muistamaan rukoillessaan *heite, iotca Tulkizit Somexi Neite*. Suomentajia on siis ollut useampia. Mutta Agricola ei mainitse yhtään nimeä, eikä hän tee niin muuallakaan. Uusi testamentti on ilman tekijännimeä, Psalttarin ja profeettojen esipuheissa lukijaa puhuttelee *Michael Torsbius Agricola*.

Mikä oli sitten Agricolan ja hänen nimettömiksi jäävien työtovereittensa välinen työnjako? Mikä osa menee mestarin, mikä taas oppipoikien tiliin? Lähdeaineisto ei anna mahdollisuutta erottelun tekemiseen. Sen sijaan tuntuu luonnolliselta olettaa, että Agricola otti esimerkkiä Lutherista, jonka johtaman raamatunkäännöstyöryhmän toimintaa hän oli Wittenbergissä seurannut. On todennäköistä, että hän esikuvansa tavoin laati itse pohjakäännöksen, keskusteli sitten käännösratkaisuistaan työtoveriensa kanssa ja kysyi heidän neuvojaan. Työryhmä ei tosin ollut samaa tasoa kuin se, joka kokoontui Wittenbergin Mustassa luostarissa päivällisen jälkeen. On ilmeistä, että myös suomalaisessa raamatunkäännöksessä osa oppipoikien työstä on mennyt mestarin tiliin. Mutta siitä, että *Michael Agricola Torsbius* oli mestari, ei ole koskaan vallinnut epäilystä.

KIRJALLISUUTTA

Heininen, Simo (1993): *Mikael Agricolan Vanhan testamentin summaariot*. Suomi 169. Tampere.

Heininen, Simo (1994): *Mikael Agricolan Psalttarin reunahuomautukset*. Suomi 174. Tampere.

Simo Heininen (1999): *Mikael Agricola raamatunsuomentajana. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 761*. Vammala.

Marja Itkonen-Kaila (1997): *Mikael Agricolan Uusi testamentti ja sen erikieliset lähtötekstit*. Suomi 184. Vammala.

Martti Parvio (1978): *Paavali Juusten ja hänen messunsa*. Suomi 122:3. Pieksämäki.

Kauko Pirinen (1962): *Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 62*. Pieksämäki.

Kirjoittaja on yleisen kirkkohistorian professori Helsingin yliopistossa. Häneltä ilmestyi viime vuonna teos "Mikael Agricola raamatunsuomentajana" (SKS 1999). Teoksen arvio julkaistaan seuraavassa Tieteessä tapahtuu -lehdessä.